

<https://doi.org/10.21301/eap.v18i4.12>

Vladimir Krivošejev

Narodni muzej Valjevo

vladimir.krivosejev@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-9354-1932>

Rade Ristanović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

raderistanovic@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6325-2753>

***Damnatio memoriae srpske kulture:
Zavod za čuvanje starina vlade
Milana Nedića, preteča Republičkog zavoda
za zaštitu spomenika kulture***

Apstrakt: Dominantan je stav da konzervatorska delatnost počinje da se u Srbiji samostalno, kroz zasebnu instituciju, razvija od 1947. godine, kada je osnovan Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, pošto je donet, kako se smatralo, prvi zakon koji tretira problematiku zaštite nasleđa. Ovaj rad ima za cilj da ukaže da je navedena delatnost počela da se razvija u, sklopu posebne institucije, tokom okupacije u Drugom svetskom ratu, kada je u proleće 1942. godine, na inicijativu okupatora, kolaboraciona vlada osnovala Zavod za čuvanje starina, pošto je prethodno doneta Uredba o čuvanju starina. Autori nastoje i da odgovore na pitanja: u kojoj meri su se posleratne socijalističke vlasti oslanjale na iskustva i kadrove Zavoda za čuvanje starina prilikom osnivanja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Rad je napisan na osnovu arhivskih izvora, štampe i relevantne literature.

Ključne reči: Zavod za zaštitu spomenika kulture, konzervatorska delatnost, Drugi svetski rat, okupacija, kolaboracija, vlada Milana Nedića, kulturna politika

Uvod

Konzervatorsku delatnost, koja obuhvata istraživanje, proučavanje, zaštitu i prezentaciju nepokretnih kulturnih dobara, danas, u skladu sa zakonom, realizuju zavodi za zaštitu spomenika kulture, a pre Drugog svetskog rata, bez zakonske potpore a na osnovu stručnih načela, delimično su sprovodili retki muzeji, pre svega današnji Narodni muzej Srbije (Preradović 2016)

uz podršku Akademije nauka, Univerziteta i povremeno osnivanih komisija različitih ministarstava (Stanić 1982). Prema opšte prihvaćenim stavovima, takvo stanje promenjeno je 1947, kada je osnovan Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije.¹ Ovaj Zavod je 1960. godine preimenovan u Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd. Tako je formiran ideologizovani stav da je tek po okončanju rata „*počela* (podvukli autori!) da se razvija organizovana briga oko čuvanja, proučavanja, valorizacije, prezentacije i sveukupne afirmacije spomenika kulture” (Anonim 2022a). Naglašavano je da je Zavod osnovan „zahvaljujući posebnom zalaganju književnika Milorada Panića-Surepa”, njegovog prvog direktora (Anonim 2022b).² Inicijalni podstrek za osnivanje nove ustanove bilo je usvajanje saveznog *Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih retkosti* iz oktobra 1946. godine.³ To je bio samo jedan od više zakona, saveznih i republičkih, kojima je u periodu od 1945. do 1950. uređena baštinska delatnost u celini, uz jasno definisanje posebnih povezanih delatnosti: muzejske, arhivske i konzervatorske (Tomić 1958, Brguljan 2000, Krstić 2010). Sugerisano je i da su to prva zakonska akta vezana za baštinske delatnosti u Srbiji, i da od tada počinje masovno osnivanje novih institucija i uspostavljanje njihovih nacionalnih mreža.

Cilj ovoga rada je da ukaže da su i ranije, i to tokom okupacije, bila doneta legislativna akta koja su uređivala baštinsku delatnost, na osnovu kojih je 1942. godine osnovana direktna preteča današnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Stiče se utisak da je postojanje tih zakonskih akata, prve konzervatorske ustanove, kao i niz činjenica direktno ili indirektno vezanih za njih, ciljano prikrivano.⁴ U nedostatku drugih istorijskih izvora, pre svega onih nastalih radom tog Zavoda,⁵ u istraživanjima koja su prethodila nastanku ovoga članka korišćena je druga arhivska građa, memoarska građa (Stanić 1982), stručni članci sa memoarskim karakterom, delom zasnovani na ličnim arhivama (Zdravković 1981, Skakić-Stamatović 1985), službene i revijalne novine iz epohe, kao i raznovrsna literatura.

¹ Odluka o osnivanju objavljena u: *Службени гласник Н.Р. Србије*, 34/1947.

² Milorad Panić-Surep (Bogatić 1912 – Beograd 1968), bio je predratni novinar i književnik levičarskih opredeljenja, tokom rata banjički zatočenik, posle rata direktor novoosnovanog Zavoda i Narodne biblioteke, kao i ministar kulture Srbije.

³ Službeni list FNRJ, 81/1946.

⁴ U dva značajna dela o razvoju baštinske delatnosti oni se uopšte ne pominju (Tomić 1958 i Krstić 2010), dok se u trećem pominju selektivno, uz izostavljanje značajnog dela sadržaja (Brguljan 2000).

⁵ Građa nastala radom Zavoda iz 1942. godine nije sačuvana ili bar registrovana i dostupna.

Uredba o čuvanju starina iz 1941. godine

Nakon kratkotrajnog Aprilskog rata 1941. godine nacistička Nemačka i njeni saveznici razbili su Kraljevinu Jugoslaviju, a teritorije većeg dela uže Srbije, severa Kosova i Banata stavljene su pod nemačku vojnu upravu koja se pri vršenju vlasti oslanjala na domaće saradnike. Tokom prvih okupacionih meseci na čelu domaće uprave bio je Savet komesara Milana Aćimovića, da bi 29. avgusta vladu – Ministarski savet, formirao general Milan Nedić (Borković 1979).

U aktivnosti koje su okupacione snage sprovodile zajedno sa kolaboracionističkim vlastima spadala je i briga o spomenicima kulture. Nacistička nemačka sprovodila je sistematsku i organizovanu pljačku kulturnih dobara širom okupirane Evrope. Upravo i iz ove perspektive je neophodno posmatrati motive okupacionog režima da intenzivira istraživanje kulturnog nasleđe na teritoriji Vojnog zapovednika za Srbiju. Građa iz nemačkih arhiva ukazuje da je cilj saradnje bio da se pod nemačkim rukovodstvom sprovedu istraživanja koja su tokom mirnodopskog perioda mogla da se odvijaju, ali, kako je procenjeno, samo otežano.⁶

Već 3. jula 1941. godine u Beogradu je formirano nemačko Odeljenje za umetnost i zaštitu spomenika – *Kunst und Denkmalschutz*, na čijem čelu je bio major dr Johan Albrecht fon Rajsvic.⁷ Dr Rajsvic je pre rata kao nemački naučnik učestvovao na arheološkim istraživanjima u Jugoslaviji, gde je uspostavio kontakte sa više kolega (Rot 2022). Jedan od njih bio je i kustos arheolog u Muzeju kneza Pavla dr Miodrag Grbić⁸ (Sremski Karlovci, 1901 – Sremski Karlovci, 1969) sa kojim je obnovio saradnju. Ubrzo po Rajsvicevom dolasku, već 8. jula dr Grbić napušta Muzej, pošto je postavljen na poziciju referenta za muzeje i starine Ministarstva prosvete i vera, koje je bilo zaduženo i za kulturu; potom postaje i direktor Muzeja grada Beograda, a imenovan je i za predstavnika Ministarstva u pomenutom nemačkom Odeljenju, za koje već od jeseni realizuje zaštitna iskopavanja na Kalemegdanu (Bandović 2014, 2019).

Major Rajsvic kao *spiritus movements* celokupne inicijative osmislio je, zajedno sa dr Grbićem, širi spektar aktivnosti vezanih za pronalaženje, popisivanje, očuvanje i prezentovanje kulturne baštine. Glavni izvršitelj celokupnog posla bilo je Ministarstvo prosvete i vera. Tu, između ostaloga, spada i obnavljanje rada pojedinih starih i otvaranje novih muzeja u Beogradu (Krivošejev i Ristanović 2022). Te aktivnosti nisu bile bez zakonske potpore; zasnivale su se

⁶ Bundesarchiv-Militaerarchiv Freiburg, Territoriale Befehlshaber in Südoseuropa, RW 40/229, 40.

⁷ Johann Albrecht Freiherr von Reiszwitz (Lugano, 1899 – Minhen, 1962).

⁸ Miodrag Grbić (Sremski Karlovci, 1901 – Sremski Karlovci, 1969).

na dvema uredbama, legislativnim dokumentima sa punom zakonskom snagom, koje je donela kolaboracionistička uprava.

Indikativno je da je već tokom avgusta 1941. godine Rajsavic izvestio nadređene da radi na pripremi zakonskog propisa vezanog za kulturno nasleđe „prema načelima koja važe u Rajhu” (Vujošević 2002). Neposredno potom, 16. septembra objavljena je *Uredba o čuvanju starina*.⁹ Ona je bila štura i kratka, sa samo šest članova. Između ostalog, odredila je starosnu granicu za potencijalne starine na 50 godina i nalagala da se svi slučajni nalazi prijave najbližem muzeju ili školi. Time je, kao i pre rata, konzervatorska delatnost ostala u nadležnosti muzeja.

Po svemu sudeći, ova kratka Uredba nije onaj propis koji je Rajsavic najavio, već privremeni akt koji je trebalo da ispuni interregnum do donošenja novog. U njoj je i bilo naglašeno da „važi do donošenja Osnovne uredbe o zaštiti starina”.

Uredba iz 1942. i osnivanje Centralnog zavoda za čuvanje starina

Nova *Uredba o čuvanju starina*, objavljena 5. maja 1942. godine, imala je 29 članova.¹⁰ I ona je predvidela značajnu ulogu muzeja, zbog čega je planirano osnivanje novih muzeja u unutrašnjosti, a od proleća 1942. pa do pred kraj leta 1944. godine u Beogradu su organizovani „tečajevi za muzealce”, sa predavanjima i praksom koja je uključivala i konzervatorske tehnike (Bandović 2014; Bandović 2019). Međutim, po novoj uredbi muzeji su, što se konzervatorske delatnosti tiče, bili pomoćne institucije za podršku. Vodeću ulogu trebalo je da ima jedna nova institucija, čije je postojanje dotada u stručnoj i naučnoj javnosti bilo u većoj meri nepoznato. Na nju prvi ukazuje arhitekta-konzervator Ivan Zdravković, ali usputno, poluskriveno.

Ivan Zdravković¹¹ je već tokom studija svoje stručno delovanje usmerio ka baštinskim delatnostima odbranivši 1928. godine diplomski rad na temu: *Ratni muzej*. Posle usavršavanja u Parizu učestvovao je, zajedno sa Dragišom Brašovanom, u adaptaciji Novog dvora za potrebe stalne postavke Muzeja kneza Pavla, gde se 1938. zapošljava kao pomoćnik konzervatora. Posle rata Zdravković i dalje radi u istom muzeju, da bi 1947. godine prešao u tek osnovani *Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture* (Anonim 1992, Ilijevski 2021). Ovo su opšte informacije o Zdravkovićevoj karijeri u kojima je izostavljen deo

⁹ Službene novine br.107 od 16. 09. 1941. Uredba je objavljena 18 dana po ustanovljenju Nedićevog Ministarskog saveta, ali je doneta još tokom trajanja Aćimovićevoeg Saveta komesara.

¹⁰ Službene novine бр. 36 od 05.1942, 1–3.

¹¹ Ivan Zdravković (Piroć, 1903 – Beograd, 1991).

koji se odnosi na rad tokom Drugog svetskog rata. Novija istraživanja ukazuju da je u tom periodu bio jedan od predavača na pominjanim kursevima za muzealce i da je bio angažovan na izradi kataloga srednjovekovnih naselja u Srbiji (Bandović 2014; Bandović 2019).¹²

Zdravković je u svom memoarskom članku *Pojava i razvoj konzervatorske službe i struke u Srbiji*, zasnovanom na ličnoj arhivi, objavljenom 1981. godine, pisao o temi navedenoj u naslovu, ali je mnoge činjenice prećutao, uz izvesne nagoveštaje. Opisujući posleratne aktivnosti muzejskog odeljenja koje je pre osnivanja Zavoda radilo konzervatorske poslove, napisao je: „Izvršen je pregled elaborata, tj. spiskova kulturnih spomenika bivšeg Centralnog zavoda za čuvanje starina” (Zdravković 1981, 262). Indikativno je da ni jednom rečju nije bilo šta razjasnio vezano za taj „bivši Zavod”!

S druge strane, Dobroslav Pavlović,¹³ tokom rata mladi arhitekta i polaznik kursa za muzealce, koji je posle rata, od 1950. do 1977. godine radio u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture, sećajući se ratnog vremena, istakao je: „U to vreme obrazovana je i prva ustanova zaštite, tako dugo pripremana i očekivana u predratnoj Jugoslaviji, ovoga puta, nažalost, pod okupacijom, za teritoriju Srbiju. To je bio Centralni zavod za čuvanje starina” (Pavlović 2014).

Za razliku od Pavlovića, koji je jedan od retkih konzervatora koji nije skrivao svoj angažman tokom rata,¹⁴ Zdravković u svom članku nije želeo da u potpunosti negira do tada ustaljeni ideologizovani stav vezan za posleratno osnivanje Zavoda, već da poluskriveno ukaže na postojanje njegove preteče, a da iznošenje nešto konkretnijih informacija prepusti nekom drugom.

Četiri godine posle Zdravkovića, njegova koleginica iz Republičkog zavoda, istoričarka umetnosti Branka Skakić-Simatović objavila je članak u kom iznosi niz novih činjenica o „bivšem Zavodu”. Indikativno je da ih saopštava na osnovu dokumenata dobijenih od Zdravkovića: „Dokumentaciju, odnosno treću kopiju akata, koja se odnosi na ovaj period, arh. Ivan Zdravković je ostavio na čuvanje piscu ovog članka” (Skakić-Simatović 1985, 249).

Skakić-Simatović je na kraju članka naizgled usputno ali konkretnije od Zdravkovića napisala da je muzejsko odeljenje, koje je i Zdravković pomenuo, „nasledilo celokupnu dokumentaciju i inventar bivšeg Centralnog zavoda za čuvanje starina, koji je bio osnovan za vreme okupacije, na osnovu Uredbe o čuvanju starina donete 6. aprila (*Sic!* – 5. maja) 1942. godine. Direktor ovog zavoda do maja 1944. bio je dr Miodrag Grbić, a zatim je za vršioca dužnosti direktora postavljen Đorđe Mano-Zisi” (Skakić-Simatović 1985, 249).

¹² Videti i: Bundesarchiv-Militaerarchiv Freiburg, Territoriale Befehlshaber in Süd-oseuropa, RW 40/229, 94.

¹³ Dobroslav Pavlović (Pariz, 1916 – Beograd, 2009).

¹⁴ Možda zato što je kao polaznik kursa radio kao volonter, bez zvaničnog položaja!?

Prethodno pomenuta Uredba iz 1942. godine je nalogala da se radi efikasnog sprovođenja procesa evidentiranja, istraživanja i zaštite kulturnih dobara osnuje pomenuti Centralni zavod za čuvanje starina, i uređivala je njegov rad. Skoro osnivanje Zavoda je više od pola godine ranije nagovestio Rajsavic. Tokom oktobra 1941. godine, mesec dana po donošenju prve Uredbe, svojim nadređenima poslao je izveštaj kojim najavljuje osnivanje *Zentralinstitut zum Schutz der Altertümer*¹⁵ (Bandović 2019, 156-157). Pored Rajsavica, rad na pripremi Uredbe mogao bi da se pripiše i Grbiću, uz pretpostavku da su pri njenoj izradi primenjene i neke od ideja koje su pre rata razrađivane pri nerealizovanim nastojanjima da se donese zakon koji celovitije tretira problematiku nasleđa, u čemu je i Grbić učestvovao (Bandović 2019).

Rad Zavoda za čuvanje starina: 1942-1944.

Prema *Uredbi o zaštiti starina iz 1942. godine*¹⁶ Centralni zavod za čuvanje starina bio je najviša baštinska ustanova u Srbiji, direktno podređena Ministarstvu prosvete. Njegovi zadaci bili su da vodi registar starina, proglašava zaštićene spomenike, izdaje uputstva o njihovom čuvanju i održavanju, predlaže eksproprijaciju, odobrava istraživanja i iskopavanja, daje dozvole za izvoz predmeta u inostranstvo i donosi rešenja o kaznama. Predviđeno je da njegov rad bude finansiran od strane države, a kao dodatni vidovi finansijske podrške planirani su sopstveni prihodi i donacije.

Uredba je nalogala da se na čelu Zavoda nalazi stručnjak koji ima doktorat, objavljene naučne radove iz struke i najmanje 15 godina radnog staža u muzeju ili na Univerzitetu. Bila su predviđena i radna mesta konzervatora i četiri pomoćnika: arheologa, istoričara umetnosti, arhitekta i etnografa, sa odgovarajućom diplomom i najmanje 10 godina iskustva. U Zavodu je trebalo da rade i sekretar, tehničar, fotograf i služitelj. Svim službenicima Zavoda bilo je zabranjeno da poseduju privatne zbirke, a usluge procene mogli su da pružaju samo uz odobrenje Ministarstva. Postojao je i savetodavni odbor od pet članova: arheolog, istoričar umetnosti, arhitekta, etnograf i pravni savetnik. U svrhe naučnih istraživanja i objavljivanja naučnih rezultata planiran je rad komisija: arheološke, za istoriju umetnosti i narodnu umetnost i za arhitekturu i urbanizam.

U svojim sećanjima Pavlović (1982) ukazuje da je Zavod bio smešten u Novom dvoru, odnosno u zgradi Muzeja kneza Pavla s tim što je bio ne samo nezavisan od njega već na izvestan način njemu i nadređen kao „najviša ustanova za zaštitu, iznalaženje i izučavanje arheoloških, umetničkih, istorijskih i etnografskih spomenika i predmeta”. Kasnije je Zavod dobio svoj izdvojeni prostor.

¹⁵ *Centralnog zavoda za čuvanje starina.*

¹⁶ Službene novine бр. 36, od 05.1942, 1–3.

U listu *Srpski narod* od 23. oktobra 1943. godine objavljen je članak sa apelom upućenim pravnim licima i građanima da podatke o svojim objektima starijim od 50 godina „dostave Centralnom zavodu za čuvanje starina u Beogradu – *Balkanska br. 7*” (Anonim 1943b) (podvukli autori).¹⁷

Kako je već naglašeno, za direktora je postavljen dr Grbić, ostajući i dalje direktor gradskog muzeja, a kasnije i muzeja Vinče, verovatno kao njegovog odeljenja, a potom, 1943. godine postao je i profesor na Filozofskom fakultetu (Bandović 2019, Krivošejev i Ristanović 2022). Po svemu sudeći u novoosnovani Zavod su uz dr Grbića prešli i drugi stručnjaci Muzeja kneza Pavla. Skloni smo da pretpostavimo da je na radnom mestu pomoćnika konzervatora–arhitekta bio angažovan Ivan Zdravković, koji je sa tim zvanjem radio i u Muzeju.¹⁸ Takođe moguće je da je u Zavod prešao i Đorđe Mano-Zisi¹⁹ i da je bio pomoćnik konzervatora – arheolog, a moguće i konzervator, te da je sa te pozicije postavljen za vršioca dužnosti direktora, zamenjujući dr Grbića koji je posle prvog savezničkog bombardovanja Beograda 17. aprila 1944. godine, uplašen i deprimiran, napustio prestonicu i sklonio se u Pinosavu, te je u maju, pošto nije dolazio na posao, otpušten (Skakić-Simatović 1985, 249; Bandović 2019, 169). Jedan od pomoćnika konzervatora bio je i istoričar umetnosti Radivoje Ljubinković²⁰ (Pavlović 1982, Bandović 2014), zet Vladimira Ćorovića, prethodno srednjoškolski profesor, ali i kustos u muzeju u Skoplju (Stevanović 2019).

Pored zaposlenih, u Zavodu, tačnije za Zavod, radili su i volonteri, uglavnom polaznici pomenutih tečajeva za muzealce, koje je faktički vodio dr Grbić. Štampa toga vremena objavila je da će polaznicima kursa biti omogućeno da se usavršavaju na terenu, kao i „da će svi stručnjaci dočnije biti u vezi sa Zavodom za čuvanje starina” (Anonim 1942b). Jedan od njih bio je i pomenuti Dobroslav Pavlović. On navodi da su polaznici praksu obavljali radeći ne samo u muzejima već i u Zavodu. „Sastavljali smo spiskove, vršili klasifikaciju svih vrednosti do kojih smo bili u stanju da dopremo” (Pavlović 1982, 98). Zabeleženo je da je

¹⁷ Po svemu sudeći, reč je o zgradi Osiguravajućeg društva Anker (autori zahvaljuju hroničaru starog Beograda Jeleni Janić-Ljubisavljević na pomoći pri ubikaciji lokacije).

¹⁸ Za Zdravkovićev rad u Centralnom zavodu za čuvanje starina za sada nema direktnih potvrda; zbog „zatamljenosti” ratnog dela biografije njegov angažman iz tog perioda se ne pominje (između ostaloga videti i: Anonim 1992); videli smo da je Zdravković realizovao poslove izrade kataloga srednjovekovnih naselja, što je radio za Centralni zavod za čuvanje starina; da je uz Grbića i Mano-Zisija, sa kojim je radio zajedno u Muzeju, bio jedan od predavača na tečajevima za muzealce; potom, neposredno posle rata, što ćemo dalje videti, radi u muzejskim službama organizovanim za poslove konzervatorske delatnosti, odakle 1947. prelazi u novoosnovani Centralni zavod za čuvanje starina. Kontinuitet i aktivnosti navode na navedenu pretpostavku.

¹⁹ Budimpešta, 1901 – Beograd, 1995.

²⁰ 1910 – 1979.

on, iako arhitekta, učestvovao i u katalogizovanju vinčanske zbirke. Jedna od aktivnosti u kojoj su Zavod, a preko njega i polaznici kurseva učestvovali bila su i iskopavanja na Kalemegdanu (Bandović 2014; Bandović 2019).

Sećajući se rada u Centralnom zavodu za čuvanje starina u ratnim okolnostima Pavlović je napisao: „Jasno je da u ratnim okolnostima nismo ni bili u mogućnosti da obilazimo teren. Sastavljali smo spiskove, vršili klasifikaciju svih vrednosti do kojih smo bili u stanju da dopremo putem literature, izveštaja pojedinih saradnika, pa donekle i putem veza sa imaocima i korisnicima spomenika, kao i na osnovu ranije stečenog saznanja. /.../ Pa ipak možemo slobodno reći da je i takav naš rad sabirao dragocene podatke” (Pavlović 1982, 100).

Novoformiranom Centralnom zavodu za čuvanje starina, u skladu sa Uredbom, podršku na poslovima evidencije starina trebalo je da pruže muzeji, što je bio i jedan od dodatnih razloga za pomenuto planiranje muzejske mreže, kao i škole, u kojima je ova institucija mogla da ovlasti poverenike. Značajnu ulogu za rad Centralnog zavoda za čuvanje starina imale su i okružne i opštinske vlasti, koje su bile u obavezi da kroz izveštaje informišu Zavod o stanju na njihovoj teritoriji. Na načine prikupljanja podataka ukazuje i jedan novinski članak iz 1942. godine: „Zatraženi su preko sreskih školskih nadzornika, a od pouzdanih i vrednih nastavnika narodnih škola, izveštaji o ostacima starih gradova, naselja, puteva, bogomolja (crkvena), grobalja (rimskih, mađarskih i dr.), rudokopa, mogila, pećina, lekovitih voda, rasprostranjenosti stena u mestu (krečnjak, serpentin, granit) postoje li kakvi rudnici ili majdani, ima li ruda koje se ne iskorišćavaju, okamenjenih biljaka i životinja (fosila), od kakvog su materijala izgrađuju kuće i ostale sporedne zgrade i čime su pokriven, kako narod u mestu naziva pojedine zgrade (tačan narodni naziv), da li se obavljaju zanati i koji, kao i imena onih koji se u njima ističu” (Anonim 1942a).

Nepunu godinu po osnivanju objavljeno je da je Centralni zavod za čuvanje starina popisao 271 spomenik koje treba staviti pod zaštitu države: 168 umetničkih, 44 etnografskih i 59 istorijskih. Od vlasnika popisanih spomenika traženo je da u zemljišne knjige upišu „svojestvo nepokretnog zaštićenog spomenika kao realni teret” (M.M. 1943). Evidentiranje je nastavljeno i posle toga i u decembru 1943. ova institucija je stavila pod zaštitu 48 manastira, što nije naišlo na odobravanje Srpske pravoslavne crkve, odakle su stigla upozorenja da taj postupak predstavlja uzurpaciju i remeti odnose između države i crkve.²¹

Pored evidencije starina i proglašenja zaštite, Centralni zavod za čuvanje starina je realizovao i druge povezane poslove. Formirana je komisija koja je trebalo da sprovede proces obnavljanja Smederevske tvrđave, kao i posebne komisije za obnovu manastira Ravanice, Ljubostinje i Manasije, a zabeleženo je da su započeti i radovi u manastiru Žiča (Anonim 1943a).

²¹ Državni arhiv Srbije (DAS), G-3, f. 771, IV br. 8137.

Uredba iz 1942. godine predviđala je i mogućnost osnivanja lokalnih zavoda, na šta je ukazivao i sam naziv glavnoga – Centralni. Prema raspoloživim informacijama, oni nisu formirani, s tim što su zabeleženi koraci ka osnivanju zavoda za teritoriju Beograda, čiji bi početni zadatak bio konzervacija i restauraciju Kalemegdana (Anonim 1943a). Taj zavod nije osnovan, ali je donet plan za očuvanje beogradske tvrđave na kojoj je Centralni zavod realizovao istraživanja uz tesnu saradnju sa nemačkim institucijama, koje su učestvovala i na poslovima izrade kataloga i mapa arheoloških nalazišta, istorijskih spomenika i srednjovekovnih naselja (Bandović 2019, 160-164).

Donošenje Uredbe i osnivanje Centralnog zavoda za čuvanje starina kolaboracionistički režim je koristio i u propagandne svrhe. Kroz sredstva javnog informisanja ukazivano je da je Uredba doneta u poslednjem trenutku, te da je od posebne važnosti za zaštitu predmeta koji su važni „za srpsku nacionalnu zajednicu” (Anonim 1943a, Anonim 1943c). Intencija je bila da se vlada Milana Nedića istakne kao faktor koji brine o svim aspektima srpskog nacionalnog interesa. Jedna od osnovnih hipoteza na kojoj je u javnosti građena opravdanost za donošenje i implementiranje nove kulturne politike bila je da je tokom međuratnog perioda, unutar Kraljevine Jugoslavije, srpsko kulturno dobro bilo zanemareno i prepušteno propadanju a da je kolaboracionistički režim zaštitnik istog (Krivošejev i Ristanović 2022).

Osnovan na inicijativu okupatora, Zavod za čuvanje starina saradivao je sa njegovim organima. U arhivskim dokumentima nemačke provenijencije pronalazimo tragove saradnje. U jednom dopisu od 7. septembra 1944. ističe se da službenici Zavoda „već tri godine” tesno saradjuju sa Referatom za zaštitu kulturnih dobara i kulturu Vrhovne komande Vermahta. U istom dopisu se naređuje da im Feldkomandatura 599 izađe u susret ukoliko oni potraže pomoć, jer još uvek izvode niz radova koji su od nemačkog nacionalnog interesa.²²

Po oslobođenju 1944.

Posle oslobođenja Beograda, dok su borbe i dalje vođenje, nove vlasti su počele sa nizom promena. Između ostaloga, već krajem decembra 1944. godine Muzej kneza Pavla, na osnovu odluke Povereništva za prosvetu ASNOS-a²³ od 26. decembra 1944, dobio je novo ime: *Umetnički muzej*, a na njegovo čelo postavljen je književnik, akademik Veljko Petrović (Skakić-Simatović 1985).

²² Bundesarchiv-Militaerarchiv Freiburg, Territoriale Befehlshaber in Südeseuropa, RW 40/229, 4.

²³ ASNOS – Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije – privremeni zakonodavni ratni organ nove vlasti u Srbiji; Povereništvo za prosvetu je bilo njegov podorgan izvršne vlasti, sa resornim zaduženjem.

Branka Skakić-Simatović (1985), koristeći Zdravkovićevu dokumentaciju, piše da je početkom 1945. godine Povereništvo donelo odluku br. 571/1945 kojom će Centralni zavod za čuvanje starina pripaja Umetničkom muzeju, s tim da će se „njegova imovina ima smatrati kao svojina muzeja do daljeg naređenja”. Tako je ova institucija integrisana u Muzej iz koga je kadrovski i ponikla.²⁴

Dotadašnji vršilac dužnosti direktora Zavoda za čuvanje starina Đorđe Mano-Zisi nastavio je da razvija uspešnu karijeru u Muzeju, gde je radio i pre rata, a angažovan je i na Filozofskom fakultetu, ali u njegovim biografijama se insistira na predratnim počecima i posleratnoj uspešnoj karijeri, dok o angažmanu tokom okupacije nema reči. U Muzeju je nastavio da radi i Zdravković, u čijoj biografiji uočavamo slična „zatamnjenja”.²⁵ Ljubinković, koji u Centralni zavod za čuvanje starina nije došao iz Muzeja, nastavio je uspešnu karijeru u Komitetu za kulturu Jugoslavije radeći i na pripremi saveznih zakona o zaštiti nasleđa, a potom, 1950. godine bio je i jedan od osnivača saveznog *Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture*, koji je 1971. godine pripojen Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture (Stevanović 2019). Nasuprot njima, za prvog direktora Centralnog zavoda za čuvanje starina dr Grbića nije bilo mesta ni u Muzeju a ni na Filozofskom fakultetu, gde počeo da radi 1943. godine. Pošto je u proleće 1944. dobio otkaz, nije mogao da bude preuzet kao Mano-Zisi i Zdravković. Bio je čak kratko isleđivan zbog kolaboracije, ali i oslobođen svih optužbi. Potom se nezaposlen povukao u rodne Sremske Karlovce, da bi od 1947. godine bio angažovan u pokrajinskim organima za kulturu Vojvodine, a od 1949. godine u novoosnovanom Arheološkom institutu u Beogradu (Gačić 2005, Bandović 2019).

²⁴ Nedavna prošlost ukazuje na jedan sličan slučaj. Godine 2009. Vlada Republike Srbije je, koristeći kao jezgro deo kadrova konzervatorske službe Narodnog muzeja, formirala *Centralni institut za konzervaciju*, smeštajući ga u državni prostor na Terazijama, sa ulaskom iz Balkanske ulice (možda onaj isti u kom je radio i Centralni zavod za čuvanje starina (?)), ali je odlukom Vlade iz januara 2021. CIK ukinut, a njegova imovina je pripala Narodnom muzeju Beograd, pri čemu se instistiralo da on nije ugašen već samo pripojen centralnoj muzejskoj ustanovi (J.T. 2021).

²⁵ Slično prikrivanje uočava i kolega Stojanović analizirajući u različitim enciklopedijama biografije mnogih stručnjaka i naučnika koji su vrhunac karijere dostigli posle rata. Aktivnosti iz okupacionog perioda su preskočene a ima primera i falsifikovanja podataka, tako da za pojedine profesore Univerziteta piše da su počeli da tu rade od 1946. ili 1947. godine, mada se uočava njihov angažman i tokom ratnih godina (Stojanović 2012, 95). Tako i za akademika Svetozara Radojčića, istoričara umetnosti i arheologa, koji je od proleća 1942. godine bio jedan od predavača na kursovima za muzealce (Bandović 2019, Stojanović 2012, 465 i 467) u „zatamnjenju” biografiji piše da je sve „četiri ratne godine proveo u nemačkim logorima” (Pavlović-Lončarski 2022, 15).

Odbor za izradu Registra starina: 1945.

Ubrzo po donošenju odluke o pripajanju Centralnog zavoda za čuvanje starina, 5. marta 1945. godine između „Predsedništva ASNOS-a, odnosno Povereništva za prosvetu” i Umetničkog muzeja razmenjena su dva dopisa (Skakić-Simatović 1985). Povereništvo je Muzeju uputilo dopis broj 645 sa odlukom da „poslove na zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina na teritoriji federalne Srbije, vrši za sada Umetnički muzej u Beogradu”, te da on treba da ustroji Registar starina u koji će unositi „sve starine na teritoriji federalne Srbije”. Time je vođenje Registra, kao deo konzervatorske delatnosti koju je tokom prethodnih godina obavljao Zavod za čuvanje starina, preneto na Muzej!. Istoga dana direktor Muzeja Veljko Petrović upućuje dopis Povereništvu u kom sugerise razdvajanje konzervatorske od muzejske delatnosti, insistirajući da je potrebno da se što pre formira poseban *Zavod za zaštitu starina* koji bi vodio Registar starina. Takođe je predlagao i da se donese *Uredba o čuvanju i zaštiti starina*. Faktički, sugerise da se primeni praksa iz prethodnih okupacionih godina.

Čekajući dalji rasplet, a postupajući po dobijenoj Odluci, u Muzeju je internom odlukom br. 102 formiran *Odbor za izradu Registra starina*. U trenutku formiranja Odbora u muzeju je već rađeno na evidenciji. Izrađen je spisak od preko sedamdeset spomenika kulture na čijem proširenju je sada nastavio da radi Odbor; verovatno, uglavnom oni stručnjaci koji su to radili u Centralnom zavodu za čuvanje starina. Izrada Registra bila je samo deo konzervatorske delatnosti koju je Muzej realizovao uz muzejsku delatnost; te 1945. godine izvršena je i zaštita fresaka Sv. Save u manastiru Mileševi i Raspeća u Žiči (Skakić-Simatović 1985).

Odeljenje za zaštitu i naučno proučavanje
spomenika kulture: 1946/47

Koristeći dokumentaciju koju je imao, Zdravković (1981) piše da je posle donošenja prvog *Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnačkih retkosti*²⁶ odlukom Odeljenja za nauku, umetnost i kulturu Ministarstva prosvete Srbije: IV br. 4142 od 3. decembra 1945. potvrđeno da je briga nad spomenicima kulture u Republici Srbiji posao Umetničkog muzeja. Naglašava da je te poslove, u saradnji sa Srpskom akademijom nauka i Univerzitetom, obavljalo muzejsko *Odeljenje za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture*, na čijem čelo je bio on. Početkom 1946. godine, pored Odeljenja, formiran je i zajednički *Savet stručnjaka* sačinjen od predstavnika Akademije, Filozofskog fakulteta,

²⁶ Službeni list DFJ, 88/45.od 13. 09. 1945.

Tehničkog fakulteta, Odeljenja za nauku, umetnost i kulturu Ministarstva prosvete Srbije, kao i Umetničkog muzeja. Sekretar saveta bio je Zdravković.

Upotrebljavajući Zdravkovićevu dokumentaciju, Skakić-Stamatović (1985) dopunjava ove informacije naglašavajući da je i Etnografskom i Prirodnjačkom muzeju bilo naloženo da obavljaju konzervatorske poslove, takođe u saradnji sa Akademijom i Univerzitetom. Umetnički muzej bio je, konkretno, zadužen za zaštitu kulturno-istorijskih i umetničkih predmeta, a Etnografski i Prirodnjački muzej za materijal iz sfera njihovog delovanja. I ovi muzeji su imali svoje savete.²⁷

Po svemu sudeći, Odeljenje je formirano ako ne odmah po dobijanju odluke na samom kraju 1945. onda početkom 1946. godine, kada je formiran i Savet. Možemo da pretpostavimo da je Odbor za izradu Registra starina, uz izvesne organizacione izmene, prerastao u Odeljenje, kao samostaljniju organizacionu jedinicu Muzeja. Nešto kasnije, Ministarstvo prosvete je aktom br. IV. 1901 od 24. aprila 1946. obavestilo Odeljenje za zaštitu da ono treba da vodi poslove zaštite spomenika i na Kosovu i Metohiji, dok će u Vojvodini biti osnovan poseban pokrajinski organ (Skakić-Simatović 1985).

Bilo je planirano da Odeljenje bude smešteno u tada ruiniranom Konaku knjevinje Ljubice, za čiju rekonstrukciju je zadužen Zdravković (Skakić-Simatović 1985). Smeštaj van Muzeja može da ukaže na veći stepen samostalnosti Odeljenja, a verovatno i na planiranje njegovog potpunog osamostaljivanje. To može da se pretpostavi i na osnovu činjenice da je jedan od zadataka Odbora bio i da radi na pripremi posebnog zakona o čuvanju i zaštiti starina i na osnivanju novog Zavoda (Skakić-Simatović 1985), odnosno na realizaciji onoga što je Petrović ranije predlagao, a što je postojalo i tokom rata! Indikativno je da se u pomenutoj odluci br. 571/1945. o pripajanju Zavoda Muzeju naglašava da je to „do daljnjeg”, a u narednoj br. 645. od 5. marta 1945, o obavezama Muzeja da se stara i o zaštiti „kulturnih spomenika i starina”, stoji da je to njegova obaveza „za sada” (Skakić-Stamatović 1985). Očigledno, već tada je bio planiran naredni korak – povratak na stara rešenja, ali sa prividom novoga!

U svom radu Odeljenje Umetničkog i saveti sva tri muzeja su se u velikoj meri oslanjali na organe lokalne samouprave, okružne i mesne narodne odbore, od kojih je traženo da dostave spiskove sa opisom stanja svih nepokretnih objekata, a imenovani su i stručni referenti koji bi bili veza Odeljenja i saveta s jedne strane, i lokala s druge strane. Ovi „poverenici” su uglavnom bili prosvetni radnici, mada je među njima bilo i slikara, advokata, geometara, kafedžija... (Skakić-Stamatović 1985). A takav vid saradnje je tokom ratnih godina realizovao i Centralni zavod za čuvanje starina!

²⁷ Slična obaveza je za Prirodnjački muzej (tada Muzej srpske zemlje) bila predviđena i posebnom uredbom za muzeje koja je 1943. bila najavljena, ali ne i doneta (Krivošejev i Ristanović 1022).

Aktivnosti Odeljenja obuhvatale su i propagandna predavanja kao i pisanje članaka, ne samo stručnih već i popularnih, vezanih za neophodnost zaštite nasleđa (Skakić-Stamatović 1985), a takođe smo videli da je i kolaboracionistički aparat svoje aktivnosti na zaštiti baštine koristio u propagandne svrhe, a da su novine toga vremena masovno pisale o njima, kao i o neophodnosti čuvanja nasleđa (Krivošejev i Ristanović 2022).

Odeljenje je faktički nastavilo sa radom na Registru starina koji je prethodno realizovao Odbor, nastavljajući posao Centralnog zavoda, a obavljalo je i druge, konzervatorske poslove, uključujući i proglašenja nepokretnih kulturnih dobara. Tokom 1946. Odeljenje i Savet su održali dvadeset sastanaka, obilaženi su mnogi lokaliteti po Srbiji, rađeno je na izradi Registra starina i adekvatnih mapa, a donete su i odluke o stavljanju pod zaštitu 16,²⁸ a do sredine 1947. ukupno 26 spomenika kulture (Zdravković 1981, Skakić-Stamatović 1985).²⁹ Uz to, rađeno je na rekognosciranju terena, zaštitnim iskopavanjima i „drugim poslovima na spasavanju spomenika”. Između ostaloga, sprečeni su rušenje Smederevske tvrđave, teško oštećene eksplozijom 1941. godine i Vojinovića kule u Vučitrnu, kao i nestručna obnova manastira Dobrun (Skakić-Stamatović 1985).

Osnivanje Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture 1947

Tokom realizacije navedenih poslova Veljko Petrović nije odustajao od zamisli da se konzervatorskom delatnošću umesto muzeja bavi zasebna institucija; 26. juna 1946. iz Umetničkog muzeja je Ministarstvu prosvete i vera upućen dopis br. 635 koji su zajednički potpisali Petrović i direktor Etnografskog muzeja dr Borivoje Drobnyaković. Oni su predložili „da je potrebno da se osnuje posebna ustanova sa ciljem da zaštiti i čuva sve kulturne spomenike na teritoriji NR Srbije, bez teritorije AP Vojvodine, koja taj posao vodi samostalno, kao što u Hrvatskoj i Sloveniji imaju za te poslove posebne ustanove sa zasebnim budžetom i delokrugom rada, odvojene od muzeja” (Skakić-Stamatović 1985).³⁰ Krajem iste godine, 5. decembra, Petrović je ponovo uputio sličan dopis Ministarstvu prosvete, pod brojem 1114, ali ovaj put pozivajući se na odredbe novog *Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture*,³¹ koje nalažu da muzeji ne bi mogli da vrše poslove zaštite, nego samo da sarađuju sa posebnom ustanovom

²⁸ Od toga 15 u Beogradu, uz dodatak Smederevske tvrđave.

²⁹ Dodatnih 10 koje Zdravković ne pominje su van prestonice, a pod zaštitu su stavljeni tokom prve polovine 1947. godine, pre osnivanja Zavoda.

³⁰ Navedena praksa u Hrvatskoj i Sloveniji je bila recidiv iz vremena Austrougarske, koji je prenet na Kraljevinu Jugoslaviju (Krstić 2010).

³¹ Službeni list FNRJ, 81/1946.

koja bi bila osnovana izričito u tu svrhu. On predlaže da se osnuje „Zavod za čuvanje spomenika kulture” u kome bi radili: direktor – konzervator i konzervatori: arhitekta, istoričar umetnosti, arheolog i etnolog, kao i pravnik – sekretar ustanove, tehničar geometar, fotograf, preparator i neophodni administrativni i računovodstveni službenici (Skakić-Stamatović 1985). Predložena struktura kadrova je veoma slična onoj kakva je ranije Uredbom iz 1942. godine bila predviđena za Centralni zavod za čuvanje starina!

Petrović je izneo i druge konkretne predloge vezane za rad nove nezavisne ustanove, među kojima i iznos sume koja bi iz budžeta za 1947. godinu trebalo da se za nju izdvoji (Skakić-Stamatović 1985).

Do formiranja novog zavoda – Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije, došlo je nešto više od pola godine kasnije, 25. juna 1947.³² Na čelo Zavoda postavljen je Milorad Panić-Surep, za sekretara Siniša Miljković, a za, u tom trenutku jedinog, konzervatora Ivan Zdravković (Zdravković 1981), koji nastavlja da radi isti posao koji je već radio i pre rata u Muzeju, potom, po svemu sudeći i tokom rata u Zavodu za čuvanje starina, a zatim u njegovim zavisnim nastavljajima u okviru Muzeja.

Novosnovani nezavisni Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture je, isto kao i muzejsko Odeljenje za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture, imao svoj *Savet stručnjaka*, takođe sastavljen od predstavnika Akademije i Univerziteta (Zdravković 1981).³³ Bio je lociran u Konaku knjeginje Ljubice, zgradi koja je prethodno bila namenjena za smeštaj Odeljenja iz koga je proistekao.³⁴ Faktički, muzejsko *Odeljenje za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture* osamostalilo se u nezavisan *Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture*.

I Zavod, kao i Odeljenje pre njega koristili su dokumentaciju nastalu radom prethodnog Zavoda. Na to je ukazao Zdravković, navodeći da je vršen „pregled elaborata, tj. spiskova kulturnih spomenika bivšeg Centralnog zavoda za čuvanje starina”, uz dodatnu informaciju da za teritoriju Kosova „nasleđeni spiskovi starina bivšeg Centralnog zavoda za čuvanje starina imaju mnoge nedostatke i netačnosti, te stoga nisu od velike i stvarne koristi” (Zdravković 1981).

I Skakić-Simatović (1985) piše: „Svakako ne bi trebalo zaboraviti da je Odeljenje za zaštitu nasledilo celokupnu dokumentaciju i inventar bivšeg Cen-

³² „Решење Владе Народне Републике Србије о оснивању Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије” од 25. јуна 1947. године, *Службени гласник Н.Р. Србије* 34/1947. од 30. 07

³³ Savet stručnjaka je bio predviđen i Uredbom iz 1942. godine za tadašnji Zavod.

³⁴ Pišući o osnivanju Zavoda 1947, Zdravković (1982) naglašava da je Konak „i ranije bio opredeljen” za sličnu namenu (i pre osnivanja Zavoda!?), ali, kako se nalazio u „zapušenom stanju”, morao je da bude renoviran, tako da je Zavod faktički počeo sa radom nekoliko meseci posle formalnog osnivanja, po završetku radova.

tralnog zavoda za čuvanje starina, koji je bio osnovan za vreme okupacije /.../ koja je dopunjena novim podacima te je poslužila stručnjacima za zaštitu za izradu kartoteke spomenika i posebnih karata – mapa”. Slične informacije iznosi i Pavlović (1982): „Ti su materijali, po oslobođenju, poslužili novoosnovanom Republičkom zavodu za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture kao osnovna dokumentacija – podloga za polazni korak koji je ova ustanova učinila u novim slobodnim uslovima”.

U arhivu Narodnog muzeja Srbije čuvaju se reversi koji ukazuju da je pre-laskom Zdravkovića iz jedne u drugu ustanovu Muzej novoosnovanom Zavodu predao celokupnu dokumentaciju Zavoda za zaštitu starina.³⁵ Indikativno je da se ta građa danas ne nalazi u njihovoj arhivi, ili pak da nije registrovana i dostupna.³⁶

U cilju sveobuhvatnije kontekstualizacije ove teme neophodno je istaći da su po oslobođenju nove vlasti oskudevale u kadrovima iz svojih redova, a, s druge strane, nalazile su se pred izazovima koji su morali da se hitno rešavaju. Poznato je više primera da su u ovakvim situacijama posezali za modelima iz Kraljevine Jugoslavije i da su angažovali ljude koji su se prema njihovim parametrima kompromitovali pod okupacijom. Ovo je posebno izraženo u oblasti zakonodavstva (Miletić 2021, 103). Upravo u ovim činjenicama neophodno je tražiti odgovor na pitanje zašto su se posleratne vlasti oslanjale na model i kadrove koji su ključni za osnivanje i delovanje Zavoda za čuvanje starina osnovanog od strane vlade Milana Nedića.

Zaključna razmatranja

Konzervatorsku delatnost su u Srbiji pre Drugog svetskog rata, bez zakonske potpore, a na osnovu stručnih načela, delimično sprovodile retke muzejske institucije. Uvrežen je stav da njen samostalan razvoj počinje posle donošenja saveznog *Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih retkosti* 1946, posle čega je naredne godine osnovan *Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije*, danas *Republički zavod za zaštitu spomenika kulture*. Nova istraživanja ukazuju da je do prve značajne promene došlo ranije, tokom okupacije u Drugom svetskom ratu, u proleće 1942. godine kada je kolaboracionistička vlada Milana Nedića donela *Uredbu o čuvanju starina*, faktički prvi zakonski akt koji u Srbiji detaljnije uređuje ovu

³⁵ Arhiv Narodnog muzeja Srbije (ANM), br.220, 19.3.1946. i 624, 9.7.1947; prema: Bandović 2019, 173.

³⁶ Na osnovu telefonskih razgovora (decembar 2022. i januar 2023) sa aktivnim (dr Gordana Marković i dr Nenad Lajbenšperger) i penzionisanim (Božidar Krstanović i Svetlana Pajić) stručnjacima Zavoda.

delatnost. Na osnovu nje osnovan je *Zavod za čuvanje starina*, koji je uprkos ratnim okolnostima aktivno radio. Osnivanje Zavoda iz 1947. godine faktički je predstavljalo reosnivanje prethodnog i to kroz osamostaljivanje jednog zavisnog subjekta koji je uspostavljao kontinuitet rada između dva zavoda u periodu nešto dužem od samo dve godine.

Ubrzo po oslobođenju Beograda Zavod za čuvanje starina nije ugašen, već je sa svojim kadrovima, imovinom i stručnom dokumentacijom pripojen Muzeju kneza Pavla, preimenovanom u Umetnički muzej. Nedugo potom, 5. marta 1945. godine Muzej dobija nalog da u njegove ingerencije spada i konzervatorska delatnost i formira poseban *Odbor za izradu Registra starina*. Nešto kasnije, na samom početku 1946. godine umesto Odbora osnovana je polusamostalna radna jedinica Muzeja, *Odeljenje za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture*, na čijem čelu se nalazio saradnik bivšeg Zavoda za čuvanje starina Ivan Zdravković, koji priprema i projekat rekonstrukcije Konaka knjeginje Ljubice dodeljenog za rad Odeljenja. Potom, u junu naredne, 1947. godine osnovan je *Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture*, koji radi u rekonstruisanom Konaku. Faktički, posebnom osnivačkom odlukom osamostaljeno je Odeljenje Muzeja, u koji je prethodno bio integrisan stari Zavod. Što se naziva tiče, prva odrednica – odeljenje, zamenjena je za zavod; ostali deo naziva bio je istovetan!

Novi Zavod je nastavio da se služi dokumentacijom starog, a kadrovska struktura, obaveze, kao i način rada, sa oslanjanjem na poverenike na lokalnu i organe lokalne samouprave, bili su slični. Slična je bila i praksa promotivnog delovanja preko medija. Jedan od inicijatora koji je tokom dvoipogodišnjeg međuperioda zavisnog rada uporno insistirao na osamostaljenju konzervatorske delatnosti od Muzeja, po primerima iz ratnog perioda, bio je direktor Muzeja Veljko Petrović, a vodeći stručnjak, koji je, po svemu sudeći, radio u svim pomenutim subjektima, bio je arhitekta – konzervator Ivan Zdravković.

Navedeni sled događaja dugo je, uprkos radovima Zdravkovića i Skakić-Simatović, bio nepoznat ne samo široj već i stručnoj i naučnoj javnosti. Na informacije koje su oni izneli nije obraćana pažnja, a istican je ideologizovani stav da nezavisna konzervatorska delatnost počinje da se razvija od 1947. godine, a da je za njen razvoj najzaslužniji prvi direktor reosnovanog Zavoda Milorad Pantić-Surep. Imena rukovodilaca Zavoda za čuvanje starina dr Miodraga Grbića i Đorđa Mano-Zisija se ne povezuju sa Zavodom za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture, a arhitekta Ivan Zdravković se pominje kao prvi konzervator nove ustanove, bez pomena njegovog rada tokom okupacije. Prikrivano je ne samo postojanje Centralnog zavoda za čuvanje starina već i Uredbe za čuvanje starina po kojoj je on osnovan.

Imajući na umu činjenicu da mnogi subjekti, od biblioteka, preko muzeja i arhiva, do Univerziteta i Akademije nauka i umetnosti, sa ponosom baštine se-

ćanje na stare institucije (školske biblioteke, gimnazijske zbirke, arhivska središta, Veliku školu, Srpsko učeno društvo...) i potenciraju ih kao svoje preteče, mada u ponekim slučajevima s njima nemaju ne samo kontinuitet delovanja već ni druge direktne veze, može da deluje začuđujuće zašto današnji Republički zavod ne baštini sećanje na Zavod za čuvanje starina. Odgovor na to pitanje je vezan za političko – ideološke imperATIVE prošlih vremena.

Nedićeve vlasti propagandno su koristile donošenje Uredbe i osnivanje Zavoda za čuvanje starina ukazujući da je bio poslednji momenat za to, budući da je pre rata, unutar Kraljevine Jugoslavije, srpsko kulturno dobro bilo zane-mareno i prepušteno propadanju i da je Nedićeva vlada zaštitnik istog. A samo nekoliko godina kasnije predstavnici novih vlasti, koji su upravu nad zemljom preuzeli ne samo po uspešnom okončanju Drugog svetskog rata već i po pobe-di u građanskom ratu, iskazali su slične intencije.

U nameri posleratnog režima da celokupan razvojni napredak društva u segmentima koji su ranije bili zapostavljeni prikaže kao rezultat svog delovanja, insistiralo se i na evidentnim, neospornim naporima da se razgrana baštinska delatnost. Ukazivano je da ona pre rata ni legislativno ni institucionalno nije bila razvijena, a da je posleratno donošenje niza zakona i osnivanje više novih institucija predstavljalo veliki pionirski iskorak. Takvim težnjama nije odgovarala činjenica da je ratni, kolaboracionistički režim, poražen u građanskom ratu i propagandno satanizovan, pre njih načinio korake u tom pravcu. Zato je postojanje Uredbe o čuvanju starina prenebregavano, osnivanje Zavoda prikrivano, biografije stručnjaka koji su radili i u ratnom i u posleratnom zavodu, obezbeđujući kontinuitet delovanja i direktnu vezu između njih, delimično zatamnji-vane, čemu se ni oni nisu protivili, svesni da im to omogućava razvoj karijere, a biografija direktora reosnovanog Zavoda pojačana tvrdnjom da je bio na čelu potpuno nove ustanove.

Reference

- Arhiv Narodnog muzeja Srbije (ANM).
Bundesarchiv-Militaerarchiv Freiburg.
Državni arhiv Srbije (DAS).
Anonim. 1942a. „Osnivanje muzeja u Užicu”. *Novo vreme*, 17. oktobar 1942.
Anonim. 1942b. „Usavršavanje stručnjaka za muzeje”. *Novo vreme*, 30. decembar 1942.
Anonim. 1943a. „Beleške odeljenja za visoko obrazovanje i narodnu kulturu”, *Prosvet-ni glasnik*, 1. maj 1943: 219.
Anonim. 1943b. „Zaštita spomenika naše prošlosti”. *Srpski narod*, 23. oktobar 1943.
Anonim, 1943c. „Ministarstvo prosvete na duhovnoj obnovi Srbije u Svetosavskom znaku”, *Srpski narod*, 23. januar 1943.
Anonim. 1992. „In memoriam: Ivan M. Zdravković (1903-1991) „. *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, 16/1992: 235-236.

- Anonim. 2022a. „70. godina RZZSK”. *Sajt Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*: www.heritage.gov.rs/cirilica/istorija_republickog_zavoda_za_zastitu_spomenika_kulture.php. (Pristup: 23. 12. 2022).
- Anonim. 2022b. „Istorijat zaštite u Srbiji”, *Sajt Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*: www.heritage.gov.rs/cirilica/istorija_zastite_u_srbiji.php. (Pristup: 23. 12. 2022.).
- Bandović, Aleksandar. 2014. „Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu”. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 625-645. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.5>
- Bandović, Aleksandar. 2019. „Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji”, doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu. Dostupno na: https://www.academia.edu/41839829/Miodrag_Grbi%C4%87_and_the_origins_of_culture_historical_archaeology_in_Serbia
- Borković, Milan. 1979. *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*. Beograd: Sloboda.
- Brguljan, Vladimir. 2000. *Izvori spomeničkog prava u Jugoslaviji*. Beograd: Službene novine.
- Gaćić, Divna. 2005. *Miodrag Grbić: život i delo*. Sremski Karlovci: Zavičajna zbirka Sremski Karlovci.
- D. S. J. 1954. „Beogradski muzeji”. *Godišnjak Muzeja grada Beograda* br. 1: 307-361.
- Ilijevski, Aleksandra. 2021. „Arhitekt Ivan Zdravković: naučna i stručna delatnost u periodu između dva svetska rata”. U: *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918-1941*, uredili Aleksandar Kadijević i Aleksandra Ilijevski, 115-124. Beograd: Filozofski fakultet i Institut za istoriju umetnosti.
- J.T. 2021. „Centralni institut za konzervaciju pripojen Narodnom muzeju Beograd”. *Danas*, 6. 02. 2021. <https://www.danas.rs/kultura/centralni-institut-za-konzervaciju-pripojen-narodnom-muzeju-u-beogradu/>
- Krivošejev, Vladimir i Rade Ristanović. 2022. „Prilog proučavanju razvoja muzejske delatnosti tokom Drugog svetskog rata u okupiranoj Srbiji”. *Etnoantropološki problemi* 17 (4): 1403-1430. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i4.12>.
- Krstić, Branislav. 2010. *Spomenička baština: svjdočanstvo i budućnost prošlosti*. Sarajevo: Sinopsis, Zagreb: Sinopsis i Beograd: Službeni glasnik.
- M. M. 1943. „Zakonom zaštićen 271 spomenik srpske istorije”. *Novo Vreme*, 15. 10. 1943.
- Miletić, Marko. 2021. „Politika odbrane Jugoslavije (1945-1958.): Ideje i prakse” Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu. Dostupno na: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:25749/bdef:Content/download>.
- Pavlović, Dobroslav-Bojko. 1982. „Prisećanja i ispovesti”. U *Sećanja konzervatora*, urednik Radomir Stanić, 97-106. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture i Društvo konzervatora Srbije.
- Pavlović, Đorđe. 2014. „Dobroslav Bojko St. Pavlović”. U *Graditeljsko nasleđe u Srbiji: Zbornik u čast dr Dobroslava Bojka St. Pavlovića*, (ur. Maša Vukanović). Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 2-8.
- Pavlović-Lončarski, Vera, Katarina Maksimov, Maja Đorđević i Marija Đekić. 2022. *50 za 50: oni su nas učili*. Beograd: Društvo konzervatora Srbije.

- Preradović, Dubravka. 2016. „Istraživanje i snimanje srednjovekovnih spomenika pod okriljem Narodnog muzeja u Beogradu do 1941. godine”. *Zograf*, 40 1-33.
- Rot, Andreas. 2022. *Johan Albrecht fon Rajsvic (1899-1962): Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu do zaštitnika spomenika*. Beograd: Institut za evropske studije, Novi Sad: Arhiv Vojvodine.
- Skakić-Simatović, Branka. 1985. „Predlog za osnivanje Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prve akcije na zaštiti u Srbiji posle oslobođenja”. *Saopštenja*, 17: 243-250.
- Stanić, Radimir, ur. 1982. *Sećanja konzervatora*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture i Društvo konzervatora Srbije.
- Stevanović, V. 2019. „Radivoje Ljubinković”. U: *Gabrijel Mije i istraživanja stare srpske arhitekture* (ur. Dubravka Preradović). Beograd: Galerija nauke i tehnike SANU, 102.
- Stojanović, Aleksandar. 2012. *Srpski civilni / kulturni plan vlade Milana Nedića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Tomić, Stevan. 1958. *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.
- Vujošević, Zdravko. 2002. „Kunst und Denkmalschutz u okupiranom Beogradu”. *Nasleđe*, br. 4: 119–126.
- Zdravković, Ivan. 1981. „Pojava i razvoj konzervatorske službe i struke u Srbiji”. *Saopštenja*, 13: 262-265.
- Zdravković, Ivan. 1982. „Moji prvi koraci u radu na konzervaciji spomenika kulture”. U: *Sećanja konzervatora*, urednik Radimir Stanić, 29-36. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture i Društvo konzervatora Srbije.

Vladimir Krivošejev
National Museum, Valjevo, Serbia
vladimir.krivošejev@gmail.com

Rade Ristanović
Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia
raderistanovic@hotmail.com

*Damnatio Memoriae of Serbian Culture:
The Institute for the Preservation of Antiquities
of Milan Nedić's Government, Precursor of the Republic
Institute for the Protection of Cultural Monuments*

Currently, the conservation activities in Serbia are conducted by the institutions for the protection of cultural monuments. It is widely accepted that the first institute of the kind was The Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments, established in 1947, during the enactment of several heritage laws, which were also presented as the first of their kind. The main contribution

for the establishment of the Institute was attributed to its first director, Milorad Panić-Surep.

During the Second World War, in the spring of 1942, at the initiative of the occupiers, the collaborationist government of Milan Nedić enacted the Regulation on the Preservation of Antiquities. It was the first legal act aimed at protecting cultural heritage in Serbia. On this basis, the Institute for the Protection of Antiquities was established, which actively operated despite the wartime conditions. From its establishment until the founding of the post-war Institute in 1947, there was an uninterrupted continuity, marked by several transformations due to the turbulent post-war events.

Towards the end of the war, in early 1945, the Institute for the Protection of Antiquities ceased its operations but was not dissolved, it was merged with the Art Museum instead (formerly the Museum of Prince Paul, now the National Museum of Serbia). Thus, both before and after the war, in addition to its regular activities, the Museum also engaged in conservation efforts. The Museum director, Veljko Petrović, insisted that, following the example from the occupation years, an independent institution for conservation activities should be established.

This was realized in several steps. Firstly, in April, a special committee for creating the Register of Antiquities was formed under the auspices of the Museum, taking over the responsibilities of the former Institute. Subsequently, at the turn of 1945 to 1946, the committee evolved into a separate museum Department for the Protection and Scientific Study of Cultural Monuments, and by mid-1947, it became an independent institution as the Institute for the Protection and Scientific Research of Cultural Monuments. This institution took over all previously created documentation as well as leading experts and in 1960 it changed its name to the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments.

Following the given facts, the Institute for the Protection of Antiquities from 1942 is a direct precursor to the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments, with a continuous legacy. Driven by ideological reasons, the post-war authorities intended to demonstrate that numerous innovative moves of state administration were initiated during their tenure. Consequently, they endeavored to conceal or minimize initiatives undertaken by previous authorities, particularly the ones associated with the collaborationist government during the occupation period, whose entire activity was presented as contrary to the interests of the people.

Keywords: The Institute for the Protection of Cultural Monuments, conservation activities, World War II, occupation, collaboration, Milan Nedić's government, cultural policy

*Damnatio memoriae de la culture serbe:
l'Institut pour la protection des antiquités
du gouvernement de Milan Nedić, précurseur
de l'Institut pour la protection du patrimoine de la Serbie*

L'opinion qui prévaut est que l'activité conservatrice commence à se développer de manière autonome en Serbie depuis 1947 et cela à travers une institution particulière, lorsqu'a été fondé l'Institut pour la protection du patrimoine de la Serbie, suite à la promulgation de la première (de l'avis général) loi qui traite la problématique de la protection du patrimoine. Ce travail a pour l'objectif de montrer que l'activité mentionnée avait commencé à se développer au cours de l'Occupation dans la Seconde Guerre mondiale, dans le cadre d'une institution spéciale, lorsque, sur l'initiative de l'occupant, au printemps 1942, le gouvernement collaborationniste avait fondé l'Institut pour la protection des antiquités, ayant précédemment proclamé l'Édit sur la conservation des antiquités. Les auteurs s'efforcent de répondre aussi à la question de savoir dans quelle mesure les autorités socialistes de l'après-guerre se sont appuyées sur les expériences et les fonctionnaires de l'Institut pour la conservation des antiquités lors de la fondation de l'Institut pour la protection du patrimoine de la Serbie. Cet article a été écrit à partir des sources d'archives, de la presse et de la littérature de référence.

Mots clés: Institut pour la protection des monuments de la culture, activité conservatrice, Seconde Guerre mondiale, Occupation, collaboration, gouvernement de Milan Nedić, politique culturelle

Primljeno / Received: 9.07.2023.

Prihvaćeno za objavljivanje / Accepted for publication: 25.09.2023.